

॥ ध्वन्यलोक २ ॥

.. dhvanyaloka 2 ..

sanskritdocuments.org

July 29, 2016

Document Information

Text title : dhvanyaloka udyota 2

File name : dhvanyaloka2.itx

Location : doc_z_misc_major_works

Language : Sanskrit

Transliterated by : Rajani rajni_arjun at yahoo.com

Proofread by : Rajani rajni_arjun at yahoo.com

Latest update : January 4, 2002

Send corrections to : Sanskrit@cheerful.com

Site access : <http://sanskritdocuments.org>

॥ ध्वन्यलोक २ ॥

एवमविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यत्वेन

ध्वनिद्विप्रकारः प्रकाशितः ।

तत्राविवक्षितवाच्यस्य प्रभेदप्रतिपादनायेदमुच्यते —

अर्थान्तरे सङ्कमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ।

अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्वाच्यं द्विधा मतम् ॥ १ ॥

तथाविधाभ्यां च ताभ्यां व्यङ्ग्यस्यैव विशेषः ।

तत्रार्थान्तरसङ्कमितवाच्यो यथा —

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्वलाका घना

वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे

वैदेही तु कथम् भविश्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥

इत्यत्र रामशब्दः । अनेन हि व्यङ्ग्यधर्मान्तरपरिणतः सञ्ज्ञी

प्रत्याच्यते , न संज्ञिमात्रम् ।

यथा च ममैव विषमबाणलीलायाम् —

तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।

रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥

इत्यत्र द्वितीयः कमलशब्दः ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो यथादिकवेर्वाल्मीकेः —

रविसङ्क्रान्तसौभाग्यस्तुषारावृतमण्डलः ।

निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥ इति ।

अत्रान्धशब्दः ।

गगनं च मत्तमेघं धारालुलितार्जुनानि च वनानि ।

निरहङ्कारमृगाङ्गा हरन्ति नीला अपि निशाः ॥

अत्र मत्तनिरहङ्कारशब्दौ ॥ १ ॥

असंलक्ष्यक्रमोद्योतः क्रमेण द्योतितः परः ।

विवक्षिताभिधेयस्य ध्वनेरात्मा द्विधा मतः ॥ २ ॥

मुख्यतया प्रकाशमानो व्यङ्ग्योऽर्थो ध्वनेरात्मा । स च वाच्यार्थापेक्षया

कश्चिदलक्ष्यक्रमतया प्रकाशते , कश्चिदक्रमेणेति द्विधा मतः ॥ २ ॥

तत्र

रसभावतदाभासतत्प्रशान्त्यादिरक्रमः ।

ध्वनेरात्माङ्गिभावेन भासमानो व्यवस्थितः ॥ ३ ॥

रसादिरर्थो हि सहेव वाच्येनावभासते । स चाङ्गित्वेनावभासमानो
ध्वनेरात्मा ।

इदानीं रसवदलंकारादलक्ष्यक्रमद्योतनात्मनो ध्वनेर्विभक्तो
विषय इति प्रदर्शयते —

वाच्यवाचकचारुत्वहेतूनां विविधात्मनाम् ।

रसादिपरता यत्र स ध्वनेर्विषयो मतः ॥ ४ ॥

रसभावतदाभासतत्प्रशमलक्षणं मुख्यमर्थमनुवर्तमाना
शब्दार्थालङ्कारा गुणाश्च परस्परं ध्वन्यपेक्षया
विभिन्नरूपा व्यवस्थितास्तत्र काव्ये ध्वनिरिति व्यपदेशः ॥ ४ ॥

प्रधान्येऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिः ॥ ५ ॥

यद्यपि रसवदलङ्कारस्यान्यैर्दर्शितो विषयस्तथापि यस्मिन् काव्ये
प्रधानतयाऽन्योऽर्थो वाक्यार्थीभूतस्तस्य चाङ्गभूता ये
रसादयस्ते रसादेरलङ्कारस्य विषया इति मामकीनः पक्षः ।
तद्यथा चाटुषु प्रयोऽलङ्कारस्य वाक्यार्थत्वेऽपि
रसादयोऽङ्गभूता दृश्यन्ते ।

स च रसादिरलङ्कारः शुद्धः सङ्कीर्णो वा । तत्राद्यो यथा —

किं हास्येन न मे प्रयास्यसि पुनः प्राप्तश्चिराद्दर्शनं
केयम् निष्करुण प्रवासरुचिता केनासि दूरिकृतः ।
स्वप्नान्तेष्विति ते वदन् प्रियतमव्यासक्तकण्ठग्रहो
बुद्धा रोदिति रिक्तबाहुवलयस्तारं रिपुस्त्रीजनः ॥

इत्यत्र करुणरसस्य शुद्धस्याङ्गभावात्स्पष्टमेव
रसवदलङ्कारत्वम् । एवमेवंविधे विषये रसान्तराणां स्पष्ट
एवाङ्गभावः ।

सङ्कीर्णो रसादिरङ्गभूतो यथा —

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽंशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रांपराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥

इत्यत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य वाक्यार्थत्वे ईर्ष्याविप्रलम्भस्य
श्लेषसहितस्याङ्गभाव इति , एवंविध एव रसवदाद्यलङ्कारस्य

न्याय्यो विषयः । अत एव चेर्ष्याविप्रलम्भकरुणयोरङ्गत्वेन
व्यवस्थानात्समावेशो न दोषः । यत्र हि रसस्य वाक्यार्थीभावस्तत्र
कथमलङ्कारत्वम् ? अलङ्कारो हि चारुत्वहेतुः प्रसिद्धः ; न
त्वसावात्मैवात्मनश्चारुत्वहेतुः ।

तथा चायमत्र संक्षेपः —

रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम् ।
अलङ्कृतीनां सर्वासामलङ्कारत्वसाधनम् ॥

तस्माद्यत्र रसादयो वाक्यार्थीभूताः स सर्वो न
रसादेरलङ्कारस्य विषयः ; स ध्वनेः प्रभेदः ;
तस्योपमादयोऽलङ्काराः । यत्र तु प्राधान्येनार्थान्तरस्य
वाक्यार्थीभावे रसादिभिश्चारुत्वनिष्पत्तिः क्रियते ,
स रसादेरलङ्कारताया विषयः ।

एवं ध्वनेरुपमादीनां रसवदलङ्कारस्य च विभक्तविषयता
भवति ।

यदि तु चेतनानां वाक्यार्थीभावो रसाद्यलङ्कारस्य विषय
इत्युच्यते तर्ह्युपमादीनां प्रविरलविषयता निर्विषयता वाभिहिता
स्यात् । यस्मादचेतनवस्तुवृत्ते वाक्यार्थीभूते पुनश्चेतन-
वस्तुवृत्तान्तयोजनया यथाकथञ्चिद्भ्रवितव्यम् । अथ सत्यामपि
तस्यां यत्राचेतनानां वाक्यार्थीभावो नासौ रसवदलङ्कारस्य
विषय इत्युच्यते । तत् महतः काव्यप्रबन्धस्य रसनिधानभूतस्य
नीरसत्वमभिहितं स्यात् । यथा —

तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरशना
विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरम्भशिथिलम् ।
यथाविद्धं याति स्वलितमभिसन्धाय बहुशो
नदीरूपेणोयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥

यथा वा —

तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः
शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्गमा ।
चिन्ता मौनमिवाश्रिता मधुकृतां शब्दैर्विना लक्ष्यते
चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥

यथा वा —

तेषां गोपवधूविलाससुहृदां राधारहःसाक्षिणां
क्षेमं भद्र कलिन्दशैलतनयातीरे लतावेशमनां ।

विच्छिन्ने स्मरतल्पकल्पनमृदुच्छेदोपयोगेऽधुना
ते जाने जरठीभवन्ति विगलनीलत्विषः पल्लवाः ॥

इत्येवमादौ विषयेऽचेतनानां वाक्यार्थिभावेऽपि
चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनास्त्येव ।
अथ यत्र चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनास्ति
तत्र रसादिरलङ्कारः । तदेवं सत्युपमादयो निर्विषयाः
प्रविरलविषया वा स्युः । यस्मान्नास्त्येवासावचेतनवस्तुवृत्तान्तो
यत्र चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजना नास्त्यन्ततो विभावत्वेन ।
तस्मादङ्गत्वेन च रसादीनामलङ्कारता । यः पुनरङ्गी रसो भावो
वा सर्वाकारमलङ्कार्यः स ध्वनेरात्मेति ॥ ५ ॥

किञ्च —

तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः ।
अङ्गाश्रितास्त्वलङ्कारा मन्तव्याः कटकादिवत् ॥ ६ ॥

ये तमर्थं रसादिलक्षणमङ्गिनं सन्तमवलम्बते ते गुणाः
शौर्यादिवत् । वाच्यवाचकलक्षणान्यङ्गानि ये पुनस्तदाश्रितास्-
तेऽलङ्कारा मन्तव्याः कटकादिवत् ॥ ६ ॥

तथा च —

शृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः ।
तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

शृङ्गार एव रसान्तरापेक्षया मधुरः प्रह्लादहेतुत्वात् ।
तत्प्रकाशनपरशब्दार्थतया काव्यस्य स माधुर्यलक्षणो गुणः ।
श्रव्यत्वं पुनरोजसोऽपि साधारणमिति ॥ ७ ॥

शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये करुणे च प्रकर्षवत् ।
माधुर्यमार्द्रतां याति यतस्तत्राधिकं मनः ॥ ८ ॥

विप्रलम्भशृङ्गारकरुणयोस्तु माधुर्यमेव प्रकर्षवत् ।
सहृदयहृदयावर्जनातिशयनिमित्तत्वादिति ॥ ८ ॥

रौद्रादयो रसा दीप्त्या लक्ष्यन्ते काव्यवर्तिनः ।
तद्यक्तिहेतू शब्दार्थावाश्रित्यौजो व्यवस्थितम् ॥ ९ ॥

रौद्रादयो हि रसाः परां दीप्तिमुज्ज्वलतां जनयन्तीति लक्षणया
त एव दीप्तिरित्युच्यते । तत्प्रकाशनपरः शब्दो दीर्घसमास-
रचनालङ्कृतं वाक्यम् । यथा —

चञ्चद्गुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावबद्धघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥

तत्प्रकाशनपरश्चार्थोऽनपेक्षितदीर्घसमासरचनः
प्रसन्नवाचकाभिधेयः । यथा —
यो यः शस्त्रं विभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥
इत्यादौ द्वयोरोजस्तवम् ॥ ९ ॥

समर्पकत्वं काव्यस्य यत्तु सर्वरसान् प्रति ।
स प्रसादो गुणो ज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः ॥ १० ॥

प्रसादस्तु स्वच्छता शब्दार्थयोः । स च सर्वरससाधारणो
गुणः सर्वरचनासाधारणश्च व्यङ्ग्यार्थापेक्षयैव
मुख्यतया व्यवस्थितो मन्तव्यः ।
श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।
ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः ॥ ११ ॥

अनित्या दोषाश्च ये श्रुतिदुष्टादयः सूचितास्तेऽपि न
वाच्ये अर्थमात्रे , न च व्यङ्ग्ये शृङ्गारे वा ध्वनेरनात्मभूते ।
किं तर्हि ? ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारेऽङ्गितया व्यङ्ग्ये
ते हेया इत्युदाहृताः । अन्यथा हि तेषामनित्यदोषतैव न
स्यात् । एवमयमसंलक्ष्यक्रमद्योतो ध्वनेरात्मा प्रदर्शितः
सामान्येन ॥ ११ ॥

तस्याङ्गानां प्रभेदा ये प्रभेदाः स्वगताश्च ये ।
तेषामानन्त्यमन्योन्यसम्बन्धपरिकल्पने ॥ १२ ॥

अङ्गितया व्यङ्ग्यो रसादिर्विवक्षितान्यपरवाच्यस्य
ध्वनेरेक आत्मा य उक्तस्तस्याङ्गानां
वाच्य वाचकानुपातिनामलङ्काराणां ये प्रभेदा
निरवधयो ये च स्वगतास्तस्याङ्गिनोऽर्थस्य
रसभावतदाभासतत्प्रशमलक्षणा
विभावानुभावव्यभिचारिप्रतिपादनसहिता अनन्ताः

स्वाश्रयापेक्षया निःसीमानो विशेषास्तेषा-
मन्योन्यसम्बन्धपरिकल्पने क्रियमाणे कस्यचि-
दन्यतमस्यापि रसस्य प्रकाराः परिसङ्घातुं न शक्यन्ते
किमुत सर्वेषाम् । तथा हि शृङ्गारस्याङ्गिनस्ताव-
दाद्यौ द्वौ भेदौ - सम्भोगो विप्रलम्भश्च ।
सम्भोगस्य च परस्परप्रेमदर्शनसुरतविहरणादि-
लक्षणाः प्रकाराः । विप्रलम्भस्याप्यभिलाषेर्ष्या-
विरहप्रवासविप्रलम्भादयः । तेषां च प्रत्येकं
विभावानुभावव्यभिचारिभेदः । तेषां च
देशकालाद्याश्रयावस्थाभेद इति स्वगतभेदापेक्ष-
यैकस्य तस्यापरिमेयत्वं , किं पुनरङ्गप्रभेद-
कल्पनायाम् । ते ह्यङ्गप्रभेदाः प्रत्येकमङ्गि-
प्रभेदसम्बन्धपरिकल्पने क्रियमाणे सत्यानन्त्य-
मेवोपयान्ति ॥ १२ ॥

दिङ्मात्रं तूच्यते येन व्युत्पन्नानां सचेतसाम् ।
बुद्धिरासादितालोका सर्वत्रैव भविष्यति ॥ १३ ॥

दिङ्मात्रकथनेन हि व्युत्पन्नानां सहृदयानामेकत्रापि
रसभेदे सहालङ्कारैरङ्गाङ्गिभावपरिज्ञानादासादितालोका
बुद्धिः सर्वत्रैव भविष्यति । तत्र —
शृङ्गारस्याङ्गिनो यत्नादेकरूपानुबन्धवान् ।
सर्वेष्वेव प्रभेदेषु नानुप्रासः प्रकाशकः ॥ १४ ॥

अङ्गिनो हि शृङ्गारस्य ये उक्ताः प्रभेदास्तेषु
सर्वेष्वेकप्रकारानुबन्धितया प्रबन्धेन
प्रवृत्तोऽनुप्रासो न व्यञ्जकः । अङ्गिन इत्यनेनाङ्गभूतस्य
शृङ्गारस्यैकरूपानुबन्ध्यनुप्रासनिबन्धने
कामचारमाह ॥ १४ ॥

ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनम् ।
शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः ॥ १५ ॥

ध्वनेरात्मभूतः शृङ्गारस्तात्पर्येण वाच्यवाचकाभ्यां
प्रकाश्यमानस्तस्मिन्यमकादीनां यमकप्रकाराणां
निबन्धनं दुष्करशब्दभङ्गश्लेषादीनां शक्तावपि
प्रमादित्वं । ंप्रमादित्वं मित्यनेनैतद्दर्श्यते — काकतालीयेन
कदाचित्कस्यचिदेकस्य यमकादेर्निष्पत्तावपि भूम्नालङ्कारान्तर-
वद्रसाङ्गत्वेन निबन्धो न कर्तव्य इति । ंविप्रलम्भे विशेषतः इत्यनेन

विप्रलम्भे सौकुमार्यातिशयः ख्याप्यते । तस्मिन्द्योत्ये यमकादेरङ्गस्य
निबन्धो नियमान्न कर्तव्य इति ॥ १५ ॥

अत्र युक्तिरभिधीयते —

रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत् ।

अपृथग्यत्ननिर्वृत्यः सोऽलङ्कारो ध्वनौ मतः ॥ १६ ॥

निष्पत्तावाश्चर्यभूतोऽपि यस्यालङ्कारस्य रसाक्षिप्ततयैव

बन्धः शक्यक्रियो भवेत्सोऽस्मिन्नलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये

ध्वनावलङ्कारो मतः । तस्यैव रसाङ्गत्वं मुख्यमित्यर्थः ।

यथा —

कपोले पत्ताली करतलनिरोधेन मृदिता

निपीतो निःश्वासैरयममृतहृद्योऽधररसः ।

मुहुः कण्ठे लग्नस्तरलयति बाष्पस्तनतटीं

प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनुरोधे न तु वयम् ॥

रसाङ्गत्वे च तस्य लक्षणमपृथग्यत्ननिर्वर्त्यत्वमिति

यो रसं बन्धुमध्यवसितस्य कवेरलङ्कारस्तां

वासनामत्यूह्य यत्नान्तरमास्थितस्य निष्पद्यते स न

रसाङ्गमिति । यमके च प्रबन्धेन बुद्धिपूर्वकं क्रियमाणे

नियमेनैव यत्नान्तरपरिग्रह आपतति शब्दविशेषान्वेषणरूपः ।

अलङ्कारान्तरेष्वपि तत्तुल्यमिति चेत् — नैवम् ; अलङ्कारान्तराणि

हि निरूप्यमाणदुर्घटनान्यपि रससमाहितचेतसः

प्रतिभानवतः कवेरहम्पूर्विकया परापतन्ति । यथा कादम्बर्यां

कादम्बरीदर्शनावसरे । यथा च मायारामशिरोदर्शनेन

विह्वलायां सीतदेव्यां सेतौ । युक्तं चैतत् , यतो रसा

वाच्यविशेषैरेवाक्षेप्तव्याः । तत्प्रतिपादकैश्च शब्दैस्तत्-

प्रकाशिनो वाच्यविशेषा एव रूपकादयोऽलङ्काराः । तस्मान्न

तेषां बहिरङ्गत्वं रसाभिव्यक्तौ । यमकदुष्करमार्गेषु तु

तत्स्थितमेव । यत्तु रसवन्ति कानिचिद्यमकादीनि दृश्यन्ते , तत्र

रसादीनामङ्गता । यमकादीनां त्वङ्गितैव । रसाभासे

चाङ्गत्वमप्यविरुद्धम् । अङ्गितया तु व्यङ्ग्ये रसे नाङ्गत्वं

पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यत्वाद्यमकादेः ।

अस्यैवार्थस्य सङ्ग्रहश्लोकाः —

रसवन्ति हि वस्तूनि सालङ्काराणि कानिचित् ।

एकेनैव प्रयत्नेन निर्वर्त्यन्ते महाकवेः ॥

यमकादिनिबन्धे तु पृथग्यत्नोऽस्य जायते ।
शक्तस्यापि रसेऽङ्गत्वं तस्मादेषां न विद्यते ॥

रसाभासाङ्गभावस्तु यमकादेर्न वार्यते ।
ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे त्वङ्गता नोपपद्यते ॥ १६ ॥

इदानीं ध्वन्यात्मभूतस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकोऽल-
ङ्कारवर्ग आख्यायते —

ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशितः ।
रूपकादिरलङ्कारवर्ग एति यथार्थताम् ॥ १७ ॥

अलङ्कारो हि बाह्यालङ्कारसाम्यादङ्गिनश्चारुत्व-
हेतुरुच्यते । वाच्यालङ्कारवर्गश्च रूपकादिर्यावानुक्तो
वक्ष्यते च कैश्चित्, अलङ्काराणामनन्तत्वात् ॥ ।

स सर्वोऽपि यदि समीक्ष्य विनिवेश्यते तदलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य
ध्वनेरङ्गिनः सर्वस्यैव चारुत्वहेतुर्निष्पद्यते ॥ १७ ॥

एषा चास्य विनिवेशने समीक्षा —
विवक्षा तत्परत्वेन नाङ्गित्वेन कदाचन ।
काले च ग्रहणत्यागौ नातिनिर्वहणौषिता ॥ १८ ॥

निर्व्यूहावपि चाङ्गत्वे यत्नेन प्रत्यवेक्षणम् ।

रूपकादिरलङ्कारवर्गस्याङ्गत्वसाधनम् ॥ १९ ॥

रसबन्धेष्वत्यादृतमनाः कविर्यमलङ्कारं तदङ्गतया
विवक्षति । यथा —

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।
करौ व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥

अत्र हि भ्रमरस्वभावोक्तिरलङ्कारो रसानुगुणः ।
नाङ्गित्वेनेति न प्राधान्येन । कदाचिद्रसादितात्पर्येण
विवक्षितोऽपि ह्यलङ्कारः कश्चिदङ्गित्वेन विवक्षितो
दृश्यते । यथा —

चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव चकार यो राहुवधूजनस्य ।
आलिङ्गनोद्दामविलासवन्ध्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम् ॥

अत्र हि पर्यायोक्तस्याङ्गित्वेन विवक्षा रसादितात्पर्ये सत्यपीति ।

अङ्गत्वेन विवक्षितमपि यमवसरे गृह्णाति नानवसरे ।
अवसरे गृहीतिर्यथा —

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।
अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन् कोपविपाटलद्युतिं मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥

इत्यत्र उपमा श्लेषस्य ।

गृहीतमपि च यमवसरे त्यजति तद्रसानुगुणतयालङ्कारान्तरापेक्षया । यथा —

रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणै-
स्त्वामायान्ति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्तास्तथा मामपि ।
कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः
सर्वं तुल्यमशोकं केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥

अत्र हि प्रबन्धप्रवृत्तोऽपि श्लेषो व्यतिरेकविवक्षया
त्यज्यमानो रसविशेषम् पुष्पाति । नात्रालङ्कार-
द्वयसन्निपातः, किं तर्हि ? अलङ्कारान्तरमेव
श्लेषव्यतिरेकलक्षणं नरसिंहवदिति चेत् — न, तस्य
प्रकारान्तरेण व्यवस्थापनात् । यत्र हि श्लेषविषय एव
शब्दे प्रकारान्तरेण व्यतिरेकप्रतीतिर्जायते स तस्य
विषयः । यथा — ः स हरिर्नाम्ना देवः सहर्षिर्वरतुरग-
निवहेन ः इत्यादौ । अत्र ह्यन्य एव शब्दः श्लेषस्य
विषयोऽन्यश्च व्यतिरेकस्य । यदि चैवंविधे
विषयेऽलङ्कारान्तरत्वकल्पना क्रियते तत्संसृष्टेर्विष-
यापहार एव स्यात् । श्लेषमुखेनैवात्र व्यतिरेकस्यात्म-
लाभ इति नायं संसृष्टेर्विषय इति चेत् — न ; व्यतिरेकस्य
प्रकारान्तरेणापि दर्शनात् । यथा —

नो कल्यापायवायोरदयरयदलत्क्षमाधरस्यापि शम्या
गाढोद्गीर्णाञ्ज्वलश्रीरहनि न रहिता नो तमःकज्जलेन ।
प्राप्तोत्पत्तिः पतङ्गान्न पुनरुपगता मोषमुष्णत्विषो वो
वर्तिः सैवान्यरूपा सुखयतु निखिलद्वीपदीपस्य दीप्तिः ॥

अत्र हि साम्यप्रपञ्चप्रतिपादनं विनैव व्यतिरेको दर्शितः ।
नात्र श्लेषमात्राच्चारुत्वप्रतीतिरस्तीति श्लेषस्य
व्यतिरेकाङ्गत्वेनैव विवक्षितत्वात् न स्वतोऽलङ्कारतेत्यपि

न वाच्यम् । यत एवंविधे विषये साम्यमात्रादपि
सुप्रतिपादिताचारुत्वं दृश्यत एव । यथा —

आक्रन्दाः स्तनितैर्विलोचनजलान्यश्रान्तधाराम्बुभि-
स्तद्विच्छेदभुवश्च शोकशिखिनस्तुल्यास्तडिद्विभ्रमैः ।
अन्तर्मे दयितामुखं तव शशी वृत्तिः समैवावयो-
स्तत्किं मामनिशं सखे जलधर त्वं दग्धमेवोद्यतः ॥

इत्यादौ ।

रसनिर्वहणैकतानहृदयो यं च नात्यन्तं निर्वाढुमिच्छति ।
यथा —

कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्धा दृढं
नीत्वा वासनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः ।
भूयो नैवमिति स्वलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं
धन्यो हन्यत एव निह्नुतिपरः प्रेयान्नुदत्या हसन् ॥

अत्र हि रूपकमाक्षिप्तमनिर्व्यूढं च परं रसपुष्टये ।
निर्वाढुमिष्टमपि यं यत्नादङ्गत्वेन प्रत्यवेक्षते यथा —

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
गण्डच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्
हन्तैकस्थं क्वचिदपि न ते भीरु सादृश्यमस्ति ॥

इत्यादौ ।

स एवमुपनिबध्यमानोऽलङ्कारो रसाभिव्यक्तिहेतुः
कवेर्भवति । उक्तप्रकारातिक्रमे तु नियमेनैव रसभङ्गहेतुः
सम्पद्यते । लक्ष्यं च तथाविधं महाकविप्रबन्धेष्वपि
दृश्यते बहुशः । तत्तु सूक्तिसहस्रद्योतितात्मनां महात्मनां
दोषोद्धोषणमात्मन एव दूषणं भवतीति न विभज्य दर्शितम् ।
किं तु रूपकादेरलङ्कारवर्गस्य येयं व्यञ्जकत्वे रसादिविषये
लक्षणदिग्दर्शिता तामनुसरन् स्वयं चान्यल्लक्षणमुत्प्रेक्षमाणो
यद्यलक्ष्यक्रमप्रतिभमनन्तरोक्तमेनं ध्वनेरात्मानमुप-
निबध्नाति सुकविः समाहितचेतास्तदा तस्यात्मलाभो भवति
महीयानिति ॥ १८-१९ ॥

क्रमेण प्रतिभात्यात्मा योऽस्यानुस्वानसन्निभः ।

शब्दार्थशक्तिमूलत्वात्सोऽपि द्वेधा व्यवस्थितः ॥ २० ॥

अस्य विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः संलक्ष्यक्रम-

व्यङ्गत्वादनुरणनप्रख्यो य आत्मा सोऽपि शब्दशक्ति-
मूलोऽर्थशक्तिमूलश्चेति द्विप्रकारः ॥

ननु शब्दशक्त्या यत्रार्थान्तरं प्रकाशते स यदि
ध्वनेः प्रकार उच्यते तदिदानीं श्लेषस्य विषय
एवापहतः स्यात्, नापहत इत्याह —

आक्षिप्त एवालङ्कारः शब्दशक्त्या प्रकाशते ।
यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि सः ॥ २१ ॥

यस्मादलङ्कारो न वस्तुमात्रं यस्मिन् काव्ये शब्दशक्त्या प्रकाशते
स शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिरित्यस्माकं विवक्षितम् । वस्तुद्वये च
शब्दशक्त्या प्रकाशमाने श्लेषः । यथा —

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।
यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥

नन्वलङ्कारान्तरप्रतिभायामपि श्लेषव्यपदेशो भवतीति
दर्शितं भट्टोद्भटेन, तत्पुनरपि शब्दशक्तिमूलो ध्वनिर्निरव-
काश इत्याशङ्कोदमुक्तम् 'आक्षिप्तं इति । तदयमर्थः —
यत्र शब्दशक्त्या साक्षादलङ्कारान्तरं वाच्यं
सत्प्रतिभासते स सर्वः श्लेषविषयः । यत्र तु शब्दशक्त्या
सामर्थ्याक्षिप्तं वाच्यव्यतिरिक्तं व्यङ्ग्यमेवालङ्कारान्तरं
प्रकाशते स ध्वनेर्विषयः । शब्दशक्त्या साक्षादलङ्कारान्तर-
प्रतिभा यथा —

तस्या विनापि हारेण निसर्गादेव हारिणौ ।
जनयामासतुः कस्य विस्मयं न पयोधरौ ॥

अत्र शृङ्गारव्यभिचारी विस्मयाख्यो भावः साक्षाद्विरो-
धालङ्कारश्च प्रतिभासत इति विरोधच्छायानुग्राहिणः श्लेषस्यायं
विषयः, न त्वनुस्वानोपमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः । अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य
तु ध्वनेर्वाच्येन श्लेषेण विरोधेन वा व्यञ्जितस्य विषय एव ।
यथा ममैव —

श्लाघ्याशेषतनुं सुदर्शनकरः सर्वाङ्गलीलाजित-
त्रैलोक्यां चरणारविन्दललितेनाक्रान्तलोको हरिः ।
विभ्राणां मुखमिन्दुरूपमखिलं चन्द्रात्मचक्षुर्दध-
त्स्थाने यां स्वतनोरपश्यदधिकां सा रुक्मिणी वोऽवतात् ॥

अत्र वाच्यतयैव व्यतिरेकच्छायानुग्राही श्लेषः प्रतीयते ।

यथा च —

भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम् ।
मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥

यथा वा —

खण्डितमानसकाञ्चनपङ्कजनिर्मथितपरिमला यस्य ।
अखण्डितदानप्रसरा बाहुपरिघा इव गजेन्द्राः ॥

अत्र रूपकच्छायानुग्राही श्लेषो वाच्यतयैवावभासते ।
स चाक्षिप्तोऽलङ्कारो यत्र पुनः शब्दान्तरेणाभिहित-
स्वरूपस्तत्र न शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्य-
ध्वनिव्यवहारः । तत्र वक्रोक्त्यादिवाच्यालङ्कारव्यवहार
एव । यथा —

दृष्ट्या केशव गोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया
तेनैव स्वलितास्मि नाथ पतितां किं नाम नालम्बसे ।
एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गति-
गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्विरम् ॥

एवञ्जातीयकः सर्व एव भवतु कामं वाच्यश्लेषस्य विषयः ।
यत्र तु सामर्थ्याक्षिप्तं सदलङ्कारान्तरं शब्दशक्त्या
प्रकाशते स सर्व एव ध्वनेर्विषयः । यथा —

अत्रान्तरे कुसुमसमययुगमुपसंहरन्नजृम्भत ग्रीष्मा-
भिधानः फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो महाकालः ।

यथा च —

उन्नतः प्रोल्लसद्धारः कालागरुमलीमसः ।
पयोधरभरस्तन्व्याः कं न चक्रेऽभिलाषिणम् ॥

यथा वा —

दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाकृष्टसृष्टैः पयोभिः
पूर्वाह्णे विप्रकीर्णा दिशि दिशि विरमत्यह्नि संहारभाजः ।
दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो
गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥

एषूदाहरणेषु शब्दशक्त्या प्रकाशमाने सत्यप्राकरणि-
केऽर्थान्तरे वाक्यस्यासम्बद्धार्थाभिधायित्वं मा प्रसाङ्गिदित्य-

प्राकरणिकप्राकरणिकार्थयोरुपमानोपमेयभावः कल्पयितव्यः
सामर्थ्यादित्यर्थाक्षिप्तोऽयं श्लेषो न शब्दोपारूढ इति
विभिन्न एव श्लेषादनुस्वानोपमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्विषयः ।
अन्येऽपि चालङ्काराः शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपव्यङ्ग्ये ध्वनौ
सम्भवन्त्येव । तथा हि विरोधोऽपि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपो
दृश्यते । यथा स्थाण्वीश्वराख्यजनपदवर्णने भट्टबाणस्य —
० यत्र च मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च गौर्यो विभवरताश्च
श्यामाः पद्मरागिण्यश्च धवलद्विजशुचिवदना मदिरामोदि-
श्वसनाश्च प्रमदाः ० ।

अत्र हि वाच्यो विरोधस्तच्छायानुग्राही वा श्लेषोऽयमिति न शक्यं
वक्तुम् । साक्षाच्छब्देन विरोधालङ्कारस्याप्रकाशितत्वात् । यत्र
हि साक्षाच्छब्दावेदितो विरोधालङ्कारस्तत्र हि श्लिष्टोक्तौ
वाच्यालङ्कारस्य विरोधस्य श्लेषस्य वा विषयत्वम् । यथा तत्रैव —
० समवाय इव विरोधिनां पदार्थानाम् । तथा हि — सन्निहितबालान्ध-
कारापि भास्वन्मूर्तिः ० इत्यादौ ।

यथा वा ममैव —

सर्वैकशरणमक्षयमधीशमीशं धियां हरि कृष्णम् ।
चतुरात्मानं निष्क्रियमरिमथनं नमत चक्रधरम् ॥

अत्र हि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपो विरोधः स्फुटमेव प्रतीयते ।
एवंविधो व्यतिरेकोऽपि दृश्यते । यथा ममैव —

खं येऽत्युज्वलयन्ति लूनतमसो ये वा नखोद्भासिनो
ये पुष्पान्ति सरोरुहश्रियमपि क्षिप्ताब्जभासश्च ये
ये मूर्धस्ववभासिनः क्षितिभृतां ये चामराणां शिरां-
स्याकामन्त्युभयेऽपि ते दिनपतेः पादाः श्रिये सन्तु वः ॥

एवमन्येऽपि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपव्यङ्ग्यध्वनिप्रकाराः
सन्ति ते सहृदयैः स्वयमनुसर्तव्याः । इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्न
तत्प्रपञ्चः कृतः ।

अर्थशक्त्युद्भवस्त्वन्यो यत्रार्थः स प्रकाशते ।

यस्तात्पर्येण वस्त्वन्यद्वनत्तयुक्तिं विना स्वतः ॥ २२ ॥

यत्रार्थः स्वसामर्थ्यादर्थान्तरमभिव्यनक्ति शब्दव्यापारं
विनैव सोऽर्थशक्त्युद्भवो नामानुस्वानोपमव्यङ्ग्यो ध्वनिः ।

यथा —

एवंवादिनि देवर्षीं पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास कवलम् ॥

अत्र हि लीलाकमलपत्रगणनमुपसर्जनीकृतस्वरूपं शब्दव्यापारं
विनैवार्थान्तरं व्यभिचारिभावलक्षणं प्रकाशयति । न
चायमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यैव ध्वनेर्विषयः । यतो यत्र
साक्षच्छब्दनिवेदितेभ्यो विभावानुभावव्यभिचारिभ्यो
रसादीनां प्रतीतिः , स तस्य केवलस्य मार्गः । यथा
कुमारसम्भवे मधुप्रसङ्गे वसन्तपुष्पाभरणं वहन्त्या
देव्या आगमनादिवर्णनं मनोभवशरसन्धानपर्यन्तं
शम्भोश्च परिवृत्तधैर्यस्य चेष्टाविशेषवर्णनादि
साक्षच्छब्दनिवेदितम् । तस्मादयमन्यो ध्वनेः प्रकारः ।

यत्र च शब्दव्यापारसहायोऽर्थोऽर्थान्तरस्य व्यञ्जकत्वेनो-
पादीयते स नास्य ध्वनेर्विषयः । यथा —
सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥

अत्र लीलाकमलनिमीलनस्य व्यञ्जकत्वमुक्त्यैव निवेदितम् ।

तथा च —

शब्दार्थशक्त्या क्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः ।
यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या सान्यैवालङ्कृतिध्वनेः ॥ २३ ॥

शब्दशक्त्यार्थशक्त्या शब्दार्थशक्त्या वाक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः
कविना पुनर्यत्र स्वोक्त्या प्रकाशीक्रियते सोऽस्मादनुस्वानोपमव्यङ्गाद्-
ध्वनेरन्य एवालङ्कारः । अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य वा ध्वनेः
सति सम्भवे स तादृगन्योऽलङ्कारः ।

तत्र शब्दशक्त्या यथा —

वत्से मा गा विषादं श्वसनमुरुजवं सन्त्यजोर्ध्वप्रवृत्तं
कम्पः को वा गुरुस्ते भवतु बलभिदा जृम्भितेनात्र याहि ।
प्रत्याख्यानं सुराणामिति भयशमनच्छन्नना कारयित्वा
यस्मै लक्ष्मीमदाद्वः स दहतु दुरितं मन्थमूढां पयोधिः ॥

अर्थशक्त्या यथा —

अम्बा शेतेऽत्र वृद्धा परिणतवयसामग्रणीरत्र तातो
निःशेषागारकर्मश्रमशिथिलतनुः कुम्भदासी तथात्र ।
अस्मिन् पापाहमेका कतिपयदिवसप्रोषितप्राणनाथा
पान्थायेत्थं तरुण्या कथितमवसरव्याहृतिव्याजपूर्वम् ॥

उभयशक्त्या यथा — ँ दृष्ट्या केशवगोपरागहतया ँ
इत्यादौ ॥ २३ ॥

प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः सम्भवी स्वतः ।
अर्थोऽपि द्विविधो ज्ञेयो वस्तुनोऽन्यस्य दीपकः ॥ २४ ॥

अर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्गे ध्वनौ यो व्यञ्जकोऽर्थ
उक्तस्तस्यापि द्वौ प्रकारौ — कवेः कविनिबद्धस्य वा वक्तुः
प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीर एकः , स्वतस्सम्भवी च द्वितीयः ।

कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो यथा —
सज्जयति सुरभिमासो न तावदर्पयति युवतिजनलक्ष्यमुखान् ।
अभिनवसहकारमुखान्नवपल्लवपत्रलाननङ्गस्य शरान् ॥

कविनिबद्धवक्तुप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो यथोदाहृतमेव —
ंशिखरिणि ँ इत्यादि ।

यथा वा —
सादरवितीर्णयौवनहस्तालम्बं समुन्नमञ्चाम् ।
अभ्युत्थानमिव मन्मथस्य दत्तं तव स्तनाभ्याम् ॥

स्वतः सम्भवी य औचित्येन बहिरपि सम्भाव्यमानसद्भावो न केवलं
भणितिवशेनैवाभिनिष्पन्नशरीरः । यथोदाहृतम्
ंएवंवादिनि ँ इत्यादि । यथा वा —

शिखिपिच्छकर्णपूरा जाया व्याधस्य गर्विणी भ्रमति ।
मुक्ताफलरचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम् ॥ २४ ॥

अर्थशक्तेरलङ्कारो यत्राप्यन्यः प्रतीयते ।
अनुस्वानोपमव्यङ्ग्यः स प्रकारोऽपरो ध्वनेः ॥ २५ ॥

वाच्यलङ्कारव्यतिरिक्तो यत्रान्योऽलङ्कारोऽर्थसामर्थ्यात्-
प्रतीयमानोऽवभासते सोऽर्थशक्त्युद्भवो नामानुस्वानरूप-
व्यङ्ग्योऽन्यो ध्वनिः ॥ २५ ॥

तस्य प्रविरलविषयत्वमाशङ्क्येदमुच्यते —
रूपकादिरलङ्कारवर्गो यो वाच्यतां श्रितः ।
स सर्वो गम्यमानत्वं विभ्रद् भूम्ना प्रदर्शितः ॥ २६ ॥

अन्यत्र वाच्यत्वेन प्रसिद्धो यो रूपकादिरलङ्कारः
सोऽन्यत्र प्रतीयमानतया बाहुल्येन प्रदर्शितस्तत्र-
भवद्भिर्भट्टोद्भटादिभिः । तथा च ससन्देहादिषूपमा-

रूपकातिशयोक्तीनां प्रकाशमानत्वं प्रदर्शितमित्यलङ्कारा-
न्तरस्यालङ्कारान्तरे व्यङ्ग्यत्वं न यत्नप्रतिपाद्यम् ॥ २६ ॥

इयत्पुनरुच्यत एव
अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।
तत्परत्वं न वाच्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥ २७ ॥

अलङ्कारान्तरेषु त्वनुरणनरूपालङ्कारप्रतीतौ सत्यामपि
यत्र वाच्यस्य व्यङ्ग्यप्रतिपादनौन्मुख्येन चारुत्वं न
प्रकाशते नासौ ध्वनेर्मार्गः । तथा च दीपकादावलङ्कारे
उपमाया गम्यमानत्वेऽपि तत्परत्वेन चारुत्वस्याव्यवस्थानाच्च
ध्वनिव्यपदेशः ।

यथा —

चन्द्रमयूखैर्निशा नलिनी कमलैः कुसुमगुच्छैर्लता ।
हंसैशशारदशोभा काव्यकथा सज्जनैः क्रियते गुर्वी ॥

इत्यादिषूपमागर्भत्वेऽपि सति वाच्यालङ्कारमुखेनैव चारुत्वं
व्यवतिष्ठते न व्यङ्ग्यालङ्कारतात्पर्येण । तस्मात्तत्र
वाच्यालङ्कारमुखेनैव काव्यव्यपदेशो न्याय्यः । यत्र तु व्यङ्ग्य-
परत्वेनैव वाच्यस्य व्यवस्थानं तत्र व्यङ्ग्यमुखेनैव व्यपदेशो
युक्तः ।

यथा —

प्राप्तश्रीरेष कस्मात्पुनरपि मयि तं मन्थखेदं विदध्या-
न्निद्रामप्यस्य पूर्वामनलमनसो नैव सम्भावयामि ।
सेतुं बध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयात-
स्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥

यथा वा ममैव —

लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्
स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि ।
क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये
सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः ॥

इत्येवंविधे विषयेऽनुरणनरूपरूपकाश्रयेण काव्यचारुत्व-
व्यवस्थानाद्रूपकध्वनिरिति व्यपदेशो न्याय्यः ।

उपमाध्वनिर्यथा —

वीराणां रमते घुसृणारुणे न तथा प्रियास्तनोत्सङ्गे ।
दृष्टी रिपुगजकुम्भस्थले यथा बहलसिन्दूरे ॥

यथा वा ममैव विषमबाणलीलायामसुरपराक्रमणे कामदेवस्य —
तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाहरणे हृदयमेकरसम् ।
बिम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ॥

आक्षेपध्वनिर्यथा —

स वक्तुमखिलाञ्शक्तो हयग्रीवाश्रितान् गुणान् ।
योऽम्बुकुम्भैः परिच्छेदं ज्ञातुं शक्तो महोदधेः ॥

अत्रातिशयोक्त्या हयग्रीवगुणानामवर्णनीयताप्रतिपादन-
रूपस्यासाधारणतद्विशेषप्रकाशनपरास्याक्षेपस्य
प्रकाशनम् ।

अर्थान्तरन्यासध्वनिः शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्योऽर्थ-
शक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यश्च सम्भवति । तत्राद्यस्योदाहरणम् —

दैवायत्ते फले किं क्रियतामेतावत्पुनर्भणामः ।
रक्ताशोकपल्लवाः पल्लवानामन्येषां न सदृशाः ॥

पदप्रकाशश्चायं ध्वनिरिति वाक्यस्यार्थान्तरतात्पर्येऽपि
सति न विरोधः । द्वितीयस्योदाहरणं यथा —

हृदयस्थापितमन्युमपरोषमुखीमपि मां प्रसादयन् ।
अपराद्धस्यापि न खलु ते बहुज्ञ रोषितुम् शक्यम् ॥

अत्र हि वाच्यविशेषेण सापराधस्यापि बहुज्ञस्य कोपः
कर्तुमशक्य इति समर्थकं सामान्यमन्वितमन्यत्तात्पर्येण
प्रकाशते ।

व्यतिरेकध्वनिरप्युभयरूपः सम्भवति । तत्राद्यस्योदाहरणं
प्राक्प्रदर्शितमेव ।

द्वितीयस्योदाहरणं यथा —

जायेय वनोद्देशे कुञ्ज एव पादपो गलितपत्रः ।
मा मानुषे लोके त्यागैकरसो दरिद्रश्च ॥

अत्र हि त्यागैकरसस्य दरिद्रस्य जन्मानभिनन्दनं त्रुटितपत्र-
कुञ्जपादपजन्माभिनन्दनं च साक्षाच्छब्दवाच्यम् ।
तथाविधादपि पादपात्तादृशस्य पुंस उपमानोपमेयत्व-
प्रतीपूर्वकं शोच्यतायामाधिक्यं तात्पर्येण प्रकाशयति ।

उत्प्रेक्षाध्वनिर्यथा —

चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्च्छितः ।

मूर्च्छयत्येष पथिकान्मधौ मलयमारुतः ॥

अत्र हि मधौ मलयमारुतस्य पथिकमूर्च्छाकारित्वं
मन्मथोन्माथदायित्वेनैव । तत्तु चन्दनासक्तभुजग-
निःश्वासानिलमूर्च्छितत्वेनोत्प्रेक्षितमित्युत्प्रेक्षा
साक्षादनुक्तापि वाक्यार्थसामर्थ्यादनुरणनरूपा
लक्ष्यते । न चैवंविधे विषये इवादिशब्दप्रयोगमन्तरेणा-
संबद्धतैवेति शक्यते वक्तुम् । गमकत्वादन्यत्रापि तदप्रयोगे
तदर्थावगतिदर्शनात् । यथा —

ईर्ष्याकलुषस्यापि तव मुखस्य नन्वेष पूर्णिमाचन्द्रः ।
अद्य सदृशत्वं प्राप्याङ्ग एव न माति ॥

यथा वा —

त्रासाकुलः परिपतन् परितो निकेतान्
पुंभिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि ।
तस्थौ तथापि न मृगः क्वचिदङ्गनाभि
राकर्णपूर्णनयनेषुहतेक्षणश्रीः ॥

शब्दार्थव्यवहारे च प्रसिद्धिरेव प्रमाणम् ।

श्लेषध्वनिर्यथा —

रम्या इति प्राप्तवतीः पताकाः रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीः ।
यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः समं वधूभिर्वलभीर्युवानः ॥

अत्र वधूभिः सह वलभीरसेवन्तेति वाक्यार्थप्रतीतेरनन्तरं वध्व
इव वलभ्य इति श्लेषप्रतीतिरशब्दाप्यर्थसामर्थ्यान्मुख्यत्वेन
वर्तते ।

यथासङ्घध्वनिर्यथा —

अङ्कुरितः पल्लवितः कोरकितः पुष्पितश्च सहकारः ।
अङ्कुरितः पल्लवितः कोरकितः पुष्पितश्च हृदि मदनः ॥

अत्र हि यथोद्देशमनूद्देशे यच्चारुत्वमनुरणनरूपं
मदनविशेषणभूताङ्कुरितादिशब्दगतं तन्मदनसह-
कारयोस्तुल्ययोगितासमुच्चयलक्षणाद्वाच्यादतिरिच्यमान-
मालक्ष्यते । एवमन्येऽप्यलङ्कारा यथायोगं योजनीयाः ।

एवमलङ्कारध्वनिमार्गं व्युत्पाद्य तस्य प्रयोजनवत्तां
ख्यापयितुमिदमुच्यते —

शरीरीकरणं येषां वाच्यत्वे न व्यवस्थितम् ।

तेऽलङ्काराः परां छायां यान्ति ध्वन्यङ्गतां गतः ॥ २८ ॥

ध्वन्यङ्गता चोभाभ्यां प्रकाराभ्यां व्यञ्जकत्वेन
व्यङ्गत्वेन च । तत्रेह प्रकरणाद्यङ्ग्यत्वेनेत्यवगन्तव्यम् ।
व्यङ्गत्वेऽप्यलङ्काराणां प्राधान्यविवक्षायामेव
सत्यां ध्वनावन्तःपातः । इतरथा तु गुणीभूतव्यङ्गत्वं
प्रतिपादयिष्यते ॥ २८ ॥

अङ्गित्वेन व्यङ्गतायामपि , अलङ्काराणां द्वयी गतिः — कदाचि-
द्वस्तुमात्रेण व्यज्यन्ते , कदाचिदलङ्कारेण ।

तत्र –

व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालङ्कृतयस्तया ।

ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां

अत्र हेतुः —

काव्यवृत्तिस्तदाश्रया ॥ २९ ॥

यस्मात्तत्र तथाविधव्यङ्ग्यालङ्कारपरत्वेनैव काव्यं प्रवृत्तम् ।

अन्यथा तु द्वाक्यमात्रमेव स्यात् ॥ २९ ॥

तासामेवालङ्कृतीनाम् —

अलङ्कारान्तरव्यङ्गभावे

पुनः ,

ध्वन्यङ्गता भवेत् ।

चारुत्वोत्कर्षतो व्यङ्गप्राधान्यं यदि लक्ष्यते ॥ ३० ॥

उक्तं ह्येतत् — ः चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना वाच्यव्यङ्गयोः
प्राधान्यविवक्षा ः इति । वस्तु मात्रव्यङ्गत्वे चालङ्काराणा-
मनन्तरोपदर्शितेभ्य एवोदाहरणेभ्यो विषय उन्नेयः । तदेव-
मर्थमात्रेणालङ्कारविशेषरूपेण वार्थनार्थान्तरस्यालङ्कारस्य
वा प्रकाशने चारुत्वोत्कर्षनिबन्धने सति प्राधान्येऽर्थशक्त्युद्भवानु-
रणरूपव्यङ्ग्यो निरवगन्तव्यः ॥ ३० ॥

एवं ध्वनेः प्रभेदान् प्रतिपाद्य तदाभासविवेकं कर्तुमुच्यते —

यत्र प्रतीयमानोऽर्थः प्रसिद्धत्वेन भासते ।

वाच्यस्याङ्गतया वापि नास्यासौ गोचरो ध्वनेः ॥ ३१ ॥

द्विविधोऽपि प्रतीयमानः स्फुटोऽस्फुटश्च । तत्र य एव स्फुटः

शब्दशक्त्यार्थशक्त्या वा प्रकाशते स एव ध्वनेर्मार्गो नेतरः ।

स्फुटोऽपि योऽभिधेयस्याङ्गत्वेन प्रतीयमानोऽवभासते सोऽस्यानुरणन-

रूपव्यङ्ग्यस्य ध्वनेरगोचरः ।

यथा —

कमलाकरा न मलिता हंसा उड्ढायिता न च सहसा ।

केनापि ग्रामतडागेऽभ्रमुत्तानितं क्षिप्तम् ॥

अत्र हि प्रतीयमानस्य मुग्धवध्वा जलधरप्रतिबिम्बदर्शनस्य वाच्याङ्गत्वमेव । एवंविधे विषयेऽन्यत्रापि यत्र व्यङ्गापेक्षया वाच्यस्य चारुत्वोत्कर्षप्रतीत्या प्राधान्यमवसीयते , तत्र व्यङ्ग्यस्याङ्गत्वेन प्रतीतेर्ध्वनेरविषयत्वम् । यथा —

वेतसलतागहनोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वत्याः ।

गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यङ्गानि ॥

एवंविधो हि विषयः प्रायेण गुणीभूतव्यङ्ग्यस्योदाहरणत्वेन निर्देक्ष्यते । यत्र तु प्रकरणादिप्रतिपत्त्या निर्धारितविशेषो वाच्योऽर्थः पुनः प्रतीयमानाङ्गत्वेनैवावभासते सोऽस्यैवानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्मार्गः । यथा —

उच्चिनु पतितं कुसुमं मा धुनीहि शेफालिकां हालिकस्रुषे ।

एष ते विषमविपाकः श्वसुरेण श्रुतो वलयशब्दः ॥

अत्र ह्यविनयपतिना सह रममाणा सखी बहिःश्रुतवलयकलकलया सख्या प्रतिबोध्यते । एतदपेक्षणीयं वाच्यार्थप्रतिपत्तये । प्रतिपन्ने च वाच्येऽर्थे तस्याविनयप्रच्छादनतात्पर्येणाभिधीयमानत्वात्पुनर्व्यङ्गाङ्गत्वमेवेत्यस्मिन्ननुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनावन्तर्भावः ॥ ३१ ॥

एवं विवक्षितवाच्यस्य ध्वनेस्तदाभासविवेके प्रस्तुते सत्यविवक्षित-
वाच्यस्यापि तं कर्तुमाह —

अव्युत्पत्तेरशक्तेर्वा निबन्धो यः स्वलद्गतेः ।

शब्दस्य स च न ज्ञेयः सूरीभिर्विषयो ध्वनेः ॥ ३२ ॥

स्वलद्गतेरुपचरितस्य शब्दस्याव्युत्पत्तेरशक्तेर्वा निबन्धो यः
स च न ध्वनेर्विषयः ।

यतः —

सर्वेष्वेव प्रभेदेषु स्फुटत्वेनावभासनम् ।

यद्यङ्गस्याङ्गिभूतस्य तत्पूर्णं ध्वनिलक्षणम् ॥ ३३ ॥

तच्चोदाहृतविषयमेव ॥ ३३ ॥

इति श्रीराजानकानन्दवर्धनाचार्यविरचिते ध्वन्यालोके द्वितीय उद्योतः ॥

Encoded by Rajani rajani_arjun@yahoo.com

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted for promotion of any website or individuals or for commercial purpose without permission.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

.. dhvanyaloka 2 ..
was typeset on July 29, 2016

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

